

BÁRTH M. JÁNOS: Névföldrajzi térképlapok Erdélyből.
A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében.
Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2018. (174 lap)*

1. BÁRTH M. JÁNOS aktuális elméleti kérdéseket jár körül újszerű módszertani elveket alkalmazva Névföldrajzi térképlapok Erdélyből című munkájában. A monográfia Erdély történeti helyneveinek névföldrajzi szempontú elemzését tűzi ki célul SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjteménye (ETH.) alapján. Ennek megvalósítása során többek között olyan, a névkutatásban napjainkban előtérbe kerülő problémakörökkel foglalkozik, mint például a névjárásoknak a nyelvjárásokhoz hasonló ábrázolási lehetőségei (vö. HOFFMANN 1993: 29, JUHÁSZ 1994: 112, DITRÓI 2017).

A névtani irodalomban ugyanakkor egyre fokozódó igény az is, hogy az egyes gyűjteményekben nagy tömegben előforduló nyelvi adatok számítógépes helynévi adatbázisban legyenek mindenki számára elérhetők, illetve megfelelő keresőszoftver alkalmazásával az adatok lekérdezése és térképes ábrázolása is lehetővé váljon (lásd ehhez például <http://mdh.unideb.hu>). BÁRTH M. JÁNOS szintén nagy lehetőségeket lát ebben, amit jól mutat az is, hogy monográfiájának adatbázisa és térképes felülete — amelynek tervezésében maga is aktívan részt vett — az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár oldalán elérhető (<http://eha.elte.hu>). Fontos módszertani újításként fogható fel tehát a helynévi adatok felhasználásának terén az, hogy e munkában „a releváns adatokhoz való eljutást és az eredmények térbeli ábrázolását is informatizált adattár segíti” (6).

2. A kutatás korpuszát bemutató fejezetből (A kutatás korpusza, forrásai, 7–22) kiderül, hogy a SZABÓ T. ATTILA-féle (kb. 700 ezer adatot tartalmazó) helynévanyag területileg nem egységesen oszlik el: az adatok zöme a közép-erdélyi megyékből való, valamivel kevesebb adat származik a Székelyföld belső részéről, Erdély peremvidékének helynevei pedig az előbbiekhöz képest elenyésző arányban vannak képviselve benne. Kronológiai szempontból ugyancsak egyenetlen az adatok eloszlása: döntő többségük 17–18. századi adat, de szórványosan a 15–16. századból és a 19–20. századból való adatokat is tartalmaz a korpusz. A nevek nagy hányada a magyar névrendszerhez tartozik, ugyanakkor — a terület régtől sajátos helyzetéből adódóan — román adatok is nagy számban előfordulnak közöttük. A helynévgyűjtemény forrásértéke heterogenitása ellenére (vagy részben éppen amiatt) vitathatatlan, mivel az erdélyi megyékből a nyelvterület

* Az írás az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

egyéb régióihoz viszonyítva jóval kevesebb korai adat áll a nyelv- és névtörténet rendelkezésére. A történeti helynévadatok ráadásul a nyelvtörténet különböző részdiszciplínáin túl bizonyos történeti (például etnikumtörténeti) kérdésekben is fontos forrásul szolgálhatnak. A szerző arra hívja fel többek között a figyelmet, hogy már maguknak az adatoknak a nyelvisége is jelezheti egy-egy terület etnikai átrendeződését, a különböző etnikumok (nyelvek) kronológiai egymásra rétegződését, hiszen „a korai magyar helynevek a magyarság hajdani jelenlétének, a később megjelenő, majd általánossá váló román helynevek a románság nagy arányú beköltözésének lenyomatai sok településen” (20).

A vizsgálatok alapját jelentő adattár abból a szempontból is eltér a hagyományos névtáráktól, hogy — SZABÓ T. ATTILA feljegyzéseinek megfelelően — nemcsak egyértelműen tulajdonnévnek tekinthető, ún. „tőhelyneveket” tartalmaz, hanem nagy számban vannak benne „helymegjelölő körülírások”, vagyis ragos vagy névutós szerkezetek is. Ezeknek az adatoknak a tanulmányozása — noha nem csekély gyakorlati nehézség elé állítják a kutatót — olyan területeken is a tudásunk bővülését eredményezheti, mint például a régi magyar hivatalos nyelvhasználat ügye vagy az írott jogi nyelv története.

3. A vizsgálatok tudománytörténeti háttérét ismertető fejezet (Elméleti–tudománytörténeti háttér, 23–31) — amellet, hogy az erdélyi helynévkutatás hagyományairól kapunk benne egy rövid összefoglalást — főként a névföldrajz hármaskörének bemutatására törekszik: szól egyrészt a történettudományi, másrészt a dialektológiai, illetve a névtani irányultságú névföldrajzról.

A névföldrajzi kutatások egy része abból az alapvetésből indul ki, hogy a forrásokban szegény korszakokra vonatkozóan a helynevek területi elrendeződéséből, a névtípusok táji variabilitásából levonhatók történettudományi, elsősorban népiség- és népesedéstörténeti következtetések. Az ilyen jellegű kutatásokban korábban elsősorban a korai magyar településnevek és víznevek kaptak kitüntetett figyelmet, de BÁRTH M. JÁNOS úgy véli, hogy a mikrotoponimák szerepe — a kellően nagy számuk miatt — ugyancsak felértékelődhet ezen a téren. A történettudományi irányultságú vizsgálatok közül a szerző elsősorban BENKŐ LORÁNDnak a Székelyföld benépesülésével kapcsolatos munkáit tekinti vizsgálatának előzményének, ezek az írások ugyanis nyelvföldrajzi, helynévi és személynévi adatok együttes elemzésével keresik a választ a székelyek betelepülésével kapcsolatos kérdésekre.

A történettudományi célú munkáknál jóval nagyobb az olyan névföldrajzi művek száma, amelyek korai előfordulásuk és lokalizálhatóságuk miatt egyfajta nyelvföldrajzi alapanyagként, nyelvjárási, nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti céllal használják a helynévi adatokat (lásd pl. MELICH 1925: 52, BÁRCZI 1951, TÓTH 2002 stb.). Ezekhez az elsősorban hangtani és szóföldrajzi természetű munkákhoz ugyancsak szervesen kapcsolódik a monográfia.

A névtani célú névföldrajz bemutatásakor BÁRTH M. JÁNOS nemcsak a hazai, de a nemzetközi előzményirodalom néhány jeles képviselőjének munkájába is betekintést nyújt. Ez az áttekintés jól mutatja, hogy a névközpontú névföldrajz már önmagában is szerzteágazó terület, hiszen nemcsak a névadás rendszerszerű jellemzői vagy a nevek belső tulajdonságainak vizsgálata, hanem a névjárásoknak a nyelvjárásokhoz hasonló elhatárolási lehetőségei is a központi kérdései közé tartozik. Ezeknek a műveknek az ismertetésével a szerző egyúttal azt is illusztrálja, hogy a történeti, dialektológiai és a névtani irányultságot az egyes munkákban nem lehet egymástól mereven elválasztani.

4. A három szempont összefonódása a monográfia gerincét alkotó fejezetben (Névföldrajzi térképlapok, 32–153) is természetesen meg nyilvánul.

A hangtani nyelvjárási jelenségek — így például az *ő*-zés vagy a mezősi *e*-zés — területiségének bemutatása (Hangtani jelenségek vizsgálata a helynevekben, 32–47) közben ugyanis olyan, a névtan, a történettudomány és a történeti dialektológia számára is kulcsfontosságú kérdések kerülnek a felszínre, mint például bizonyos spontán normatörekvések érvényesülése a helynevek lejegyzésében. Az *irtás* ~ *orotás* variánsok és a *bodza* alakváltozatainak nyelvöldrajzi elemzése a Székelyföld nyelvjárástörténeti kapcsolatait a déli és a keleti palóc, valamint a dunántúli területekkel ugyancsak érinti. Az *irtás* ~ *orotás*, valamint a *bikk* ~ *bükk* hangalakok szerepkörének elkülönüléséről névtani és nyelvjárástörténeti szempontból is lényeges megállapításra jut BÁRTH M. JÁNOS. Úgy tűnik ugyanis, hogy a mély hangrendű *orotás* típusú formák földrajzi köznévként, vagyis helynevekbe „kövülve”, míg a magas hangrendű *irtás* formák inkább cselekvést kifejező szavakként jönnek nagy számban elő a helynévanyagban. Bizonyos adatok a *bikk* és a *bükk* alakváltozatok jelentésbeli elkülönülését is jelzik, érdekes módon azonban éppen fordítva: a *bükk* elsősorban mint ’bükkerdő’, az archaikusabb *bikk* forma pedig jobbra mint ’bükka’ kerül elő egyes történeti adatokban.

Az *irtás* ~ *orotás* variánsok területiségének vizsgálata mindemellett egy módszertani problémát is a felszínre hoz: a MNyA. adatai alapján ugyanis az *o*-s változatok a nyelvterület északi részén, palóc nyelvjárási közegben fordulnak csak elő, a jóval sűrűbb erdélyi kutatópont-hálózatú RMNyA., az ÜMTsz., az SzNySz. és nem utolsósorban a SZABÓ T. ATTILA-féle helynévanyag segítségével azonban BÁRTH M. JÁNOS szerint „jól körülhatárolható az *o*-s változatok székelyföldi jelenléte” (36). Ez a példa érzékletesen szemlélteti, hogy a nyelvjárástörténeti kapcsolatok vizsgálatának eredményeit a választott források kutatópontjainak sűrűsége nagy mértékben befolyásolhatja.

A szóföldrajzi térképlapok (Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben, 48–129) az egyes földrajzi köznevek szótörténeti sajátosságain (így például az egyes szavak eredetének, jelentésének, első előfordulásának, korpuszon belüli gyakoriságának)

és területi elterjedésének bemutatásán túl ugyancsak többletinformációt hordoznak. A lexémáknak a korpusz kronológiai határain belüli szóföldrajzi sajátosságai ugyanakkor már önmagukban is rendkívül tanulságosak, és nem egy esetben a további vizsgálatok lehetőségét hordozzák magukban. Így például a szerzőnek az a megállapítása, mely szerint a helynevekben nagy arányban jelen lévő gyakori, általánosabb jelentésű földrajzi köznevek (mint például a *patak*, a *hegy*, az *oldal*) területi megoszlása elhanyagolható az általa vizsgált korpuszban, tágabb kontextusba is ágyazható, azaz a lexikális tagoltság általános törvényszerűségeivel is összefüggésbe hozható. A mezőösszefüggésen belül ugyanis a hierarchia magasabb fokán álló, vagyis kevésbé speciális jelentésű fogalmak általában lexikálisan tagolatlanok, tehát kis területi megoszlást mutatnak, míg a specifikusabb fogalmakra nagyobb tagoltság jellemző (vö. pl. JUHÁSZ 2006: 172, KÖVECSES–BENCZES 2010: 41–49). Mindezt pedig azért fontos hangsúlyoznunk, mert a digitális helynévi adatbázisok több más funkciójuk mellett arra is kiválóan alkalmasak, hogy a helynevek alkotóelemeként nagy mennyiségben adatolható földrajzi köznevek által akár olyan dialektológiai jelenségeket is vizsgáljunk, mint a lexikális tagoltságot meghatározó tényezők.

BÁRTH M. JÁNOS ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy a speciálisabb jelentésű tájnyelvi elemek is inkább „erdélyizmusok”, semmint kisebb tájakra jellemző alakok. Ez utóbbira is akad példa azonban: a *bütü*, a *szármány* és a *tanorok* elsősorban székelyföldi tájszó, míg például a *kas* adatainak zöme a mezőségi régióban bukkan elő a vizsgált korpuszban. Különösen érdekesek a TESz. által (elsősorban) székely tájszónak minősített *ciher* ’bokros, bozótos hely’ és *csegely* ’ék alakú szántóföld’ földrajzi köznevekkel kapcsolatos pontosítások azok területiségét illetően. A szerző szerint a lexémák történeti adatai szélesebb elterjedést mutatnak a TESz. által leírtaknál. Ezzel kapcsolatban persze azt a kérdést is feltehetjük, hogy vajon a SZABÓ T. ATTILA-féle történeti helynévanyag adatainak területisége és a TESz. lokalizációja közötti eltérés nem magyarázható-e esetleg történeti változásokkal, az egyes lexémák területi visszaszorulásával.

A szóföldrajzi térképlapok mögé helyezett domborzati térkép további, a területi elterjedést esetlegesen befolyásoló tényezőkre is ráirányíthatja a figyelmünket: az ’erdő’-t jelentő földrajzi köznevek (például az *avas* ’makkoltatásra alkalmas, nagy fákból álló öreg, szálas erdő’, a *sűrű* ’fiatalabb sűrű sarjerdő’, *gyakor* ’sűrű cserjés, erdő’, a *szálas* ’szálfás, magas törzsű fákkal benőtt erdő’) kapcsán azok hiánya (például az Erdélyi-medencében) bizonyára nem független maguktól a domborzati viszonyoktól sem.

A szóföldrajzi térképlapok azonban nem pusztán az egyes lexémák területi elterjedésének vizsgálatára alkalmasak. A román eredetű *pojána* ~ *pojánka* ~ *poján* lexémák szóföldrajzi képe például a magyar–román nyelvi kontaktusok erdélyi gócpontjainak feltárásában jelent a szerző szerint fontos fogódzót. Emellett a

hangtani jelenségeket bemutató térképekhez hasonlóan a szóföldrajzi térképlapok, így például a *vápa*, az *árnyék*, a *verő* ~ *verőfény* tágabb kitekintésű szóföldrajzi elemzése is szolgáltat nyelvjárástörténeti kapcsolatokra utaló jeleket.

A három szempont (vagyis a történeti, a dialektológiai és a névtani) legerőteljesebben a névtípusok területi terjedésének bemutatása közben fonódik össze (Névtípusok földrajzi vizsgálata, 130–153). Ez természetes is, hiszen például az írott forrásokban szűkölködő korszakok kronológiai és etnikai viszonyainak tisztázásában a történeti helynév-tipológia eredményei a történettudomány számára is adalékul szolgálhatnak. Annak ellenére tartható ez a megállapítás, hogy az egyes helynévtípusok keletkezésének szigorú kronológiai határvonalaival kapcsolatos elmélet (ahogyan azt BÁRTH M. JÁNOS is megjegyzi) napjainkra megdőlni látszik (lásd ehhez pl. HOFFMANN–TÓTH 2016).

A Székelyföld betelepülését illetően igen kevés kronológiai fogódzó áll a rendelkezésünkre, s a szerző által közölt térképek is igazolják, hogy az ezen a területen jellemző névadási modellek markánsan különülnek el az Erdély más részein tapasztalható sajátosságoktól. Magától értetődő tehát, hogy a történeti helynév-tipológiai írások a terület névmintái és a településtörténeti tényezők között a korábbiakban is összefüggést kerestek (lásd pl. MEZŐ 1996, TÓTH 2010). BÁRTH M. JÁNOS ugyanakkor azt az előzményirodalomban is megjelenő felvetést is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy bizonyos névmodellek (például a *-falva* utótagú településnevek) túlsúlya vagy más típusú (például a *-telke*, *-háza*, *-laka*, *-fája*, *-hida* utótagú) településnevek hiánya a Székelyföldön egyéb motívumokkal (többek között társadalmi okokkal vagy a tudatos telepítésekkel) is összefüggésben lehet.

A szerző a birtokos személyjeles nem települést jelölő helynevek nagy arányú székelyföldi előfordulása mögötti tényezők szétszalazására is kísérletet tesz. Úgy véli, hogy az ilyen helynevek túlsúlyát a területen egyrészt a személynevek névadásban betöltött nagy szerepe magyarázhatja. Részletezően szól emellett a névbokrosodás jelenségéről is, mivel a székelyföldi helynévanyagban igen nagy azoknak az eseteknek a száma, amelyek során az alapnévből vele rész-egész viszonyban lévő másodlagos név jön létre. A *pataka* utótagú birtokos személyjeles formák kialakulásának további okaként a névrendszer domborzati tényezőkkel való összefüggését, a patakok, patak völgyek tájékozódásban betöltött szerepét, valamint a *pataka* lexémának egyfajta völgnévformánssá válását jelöli meg.

A határozós szerkezetű nevek — a SZABÓ T. ATTILA-féle történeti helynévanyagban való magas előfordulásuk miatt — ugyancsak fontos részét képezik a névtípusok elemzésének. A *járó*, *menő*, *kelő* utótagú szerkezetek (például *Tetves Kutra jároban*, *Kerezt utra meneo*, *vih által kelöbe*) területi elterjedésének vizsgálata és jelenkori névanyaggal való összevetése azt mutatja, hogy ezek mögött

a „helynévadatok mögött egy élő, némileg változékony, de gyakori névadási típus húzódik meg”, amit azonban „az írott források pontosságra törekvése (bizonyos területeken) [...] jócskán túlréprezentál a történeti névanyagban” (153).

5. BÁRTH M. JÁNOS kiváló érzékkel választott forrásanyagot a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeinek bemutatásához, illetve látta meg az elemzési lehetőségeket a rendelkezésére álló helynévanyagban. A munka olvasása közben egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a SZABÓ T. ATTILA-féle erdélyi történeti helynévátalomány és a névföldrajzi szempontok a lehető legszerencsésebb módon találhatnak benne egymásra.

A monográfia rendkívül gondolatébresztő, a már önmagában is szerteágazó s ugyanakkor egymásba fonódó vizsgálati irányok megismerése közben az olvasóban újabb és újabb kutatási lehetőségek merülnek fel. Nemegyszer maga a szerző is felillant ilyeneket ráirányítva mintegy a figyelmet a további csapásvonalakra. Így például rendre visszaköszön a munkában egy-egy gondolat erejéig a nyelvi norma hatása egyes névföldrajzi jelenségekre, de ugyancsak izgalmas terepe lehet a további kutatásoknak az időbeliség dimenziójának bevonása, vagyis bizonyos névföldrajzi sajátosságok kronológiai viszonyainak a vizsgálata.

BÁRTH M. JÁNOS munkája a határon túli helyzete miatt különösen fontos terület nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti jellemzőinek felderítéséhez járul hozzá, s az adatok informatizált adattárban való felhasználásával egyúttal új lehetőséget is teremt az ilyen irányú vizsgálatok számára. A monográfia hangtani, szóképzettani és névtipológiai vizsgálatai ugyanakkor általános tanulságokkal is járnak a nyelvtörténeti, a nyelvjárástörténeti és a névtani kutatások számára egyaránt.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ETH. = HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. közlése, *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése I–II*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001–2010.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-közlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150/2: 257–318.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 108–114.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 164–172.
- KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1925. Ómagyar nyelvjárások. *Magyar Nyelv* 21: 52–53.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2010.
- SzNySz. = GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA, *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- TÓTH VALÉRIA 2002. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, Jyväskylai Egyetem Hungarológiai Intézete–Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 295–302.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

BÁBA BARBARA
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu